

SZABÓ Pál

„Bátor vagyok figyelmeztetni a tisztelt házat ...” Gróf Széchenyi István alakja a 19. század második felének országgyűlésében (1861–1884)

Absztrakt

A címben jelzett rövid idézettel György Endre közlekedési bizottsági előadó kezdte meg felszólalását, amely 1880. április 19-én a képviselőházban hangzott fel, és amely szépen összegezte azt a megkérdőjelezhetetlen, imperatív szerepet, amelyet a halott Széchenyi tevékenysége, politikai éleslátása és szellemisége folyamatosan képviselt a dualizmus kori országgyűlési képviselőkben, miniszterekben. Született már kötet a Nemzeti Kaszinóban tartott serlegbeszéd feldolgozásával, amely a Széchenyi-hatástörténet fontos részét mutatta be.¹ Jelen tanulmányom azonban gróf Széchenyi István magyar országgyűlésre gyakorolt politikai hatásának meghatározó aspektusát mutatja be a 19. század második felében, képviselők és főrendiházi követek beszédeinek felhasználásával.²

Gróf Széchenyi István politikai hatása 1860. április 8-án, húsvétvasárnap bekövetkezett halálával tovább folytatódott. Ezúttal nem a halálának rejtélyes körülményeire gondolok. I. Ferenc József császár tizenkét év után a törvényesség, alkotmányosság felé mozdította az események menetét. A módszer ugyan megosztotta az újjáéledő magyar politikai közvéleményt az országgyűlésben, de Széchenyi neve, emlékének megörökítése már kezdettől fogva megjelent.

Az 1861-ben összehívott országgyűlésen ott lebegett az alakja mindkét politikai tábor, a Határozati és a Felirati Párt szellemiségében is. Az országgyűlést gr. Apponyi György országbíró, mint kinevezett királyi biztos nyitotta meg. Két nappal utána, április 6-án, a képviselők Széchenyi-gyászistentiszteleten vettek részt, ezt jegyzőkönyvbe is iktatták.³ Kubinyi Ferenc, Nógrád vármegyei képviselő – az író Madách Imre országgyűlési képviselőtársa – megfogalmazása szerint: „indítványozom tehát, hogy ez jegyzőkönyvbe iktattassék, miszerint lássa az utókor, hogy halála után is mennyire tiszteltük gróf Széchenyi Istvánt és mily nagy kegyelettel viseltetett az egész nemzet nagy halottja iránt.”⁴

¹ Dr. Tanka László: Széchenyi emlékezete – Serlegbeszéd a nemzeti kaszinóban. 1864–1944. Akadémiai Kiadó, Budapest 2010.

² A szerző történész, a KNRF tudományos munkatársa. Egy közel tízéves adósságomat rovom most le. Előadásomat először 2016 áprilisában, Nagycenken az Országos Széchenyi Kör éves konferenciáján tartottam meg, és jelen tanulmányom annak szerkesztett formája.

³ Az 1861. év Ápril 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának Naplója. Szerkeszti: Hajnik Károly. Első kötet. Pest 1861. A továbbiakban: Országgyűlési Napló. I. 1861. 390.

⁴ Uo. 3.

Nem sokkal később egyes megyék az országgyűlésen Széchenyi emlékének törvénybe iktatását kérték és szobor felállítását szorgalmazták. A 23. országos ülésen, május 16-án „Gömör és Kis-Hont törvényesen egyesült megyék közönsége néhai Széchenyi István gróf halálának évfordulati napját megtartván, a nagy férfiú iránti hála kegyeletes adóját leróván, azt kéri, hogy érdemei törvénykönyvbe leendő becikkelyeztetése által ismertessenek el s emlékének egy országos költségen a hon szívében – Pesten emlékszobor állíttassék fel”.⁵ Sopron és Sáros vármegye is megtette ugyanezt, június 1-én, a 34. országos ülésen. „Sopron megye közönsége gf. Széchenyi Istvánnak a magyar nemzet irányában szerzett érdemeit és azoknak hálás elismerését törvénykönyvbe kéri igttatni. Hasonlóképp Sáros megye közönsége kéri a tisztelt házat, hogy gróf Széchenyi István halhatatlan érdemeit jegyezze fel a jelen országgyűlésen alkotandó törvények első cikkében.”⁶ Június 7-én, a 39. országos ülésen pedig Csanád vármegye adta elő kérelmét: „Csanád megyének közönsége kéri a t. házat, hogy Széchenyi István gróf érdemeinek elismerése, s a nemzet hálája jelen országgyűlésen alkotandó törvények első cikkébe igttatassék.”⁷ Liptó vármegye június 10-én, a 41. országos ülésen kérte ugyanezt.⁸ Június 14-én, a 44. ülésen pedig ezt követte Torontál vármegye.⁹ Az országgyűlési naplóból az is kiderül, hogy a 45. ülésen, június 15-én Veszprém vármegye közönsége kérte, hogy „Széchenyi István grófnak érdemei az országgyűlésen alkotandó törvények első cikkelyei egyikébe iktatassanak”.¹⁰ Június 25-én, az 51. ülésen Szepes vármegye kért hasonlót.¹¹ Ugocsa vármegye július 6-án, az 56. ülésen csatlakozott ehhez.¹² Augusztus 9-én, a 64. ülésen pedig Besztercebánya, a Jászkun kerületek, Pest–Pilis–Solt egyesült vármegyék tették meg, valamint augusztus 21-én, a 67. ülésen Tolna és Felső-Fehér megyék.¹³

Széchenyi neve először az Ausztriával való közjogi kapcsolatunkról szóló vitába került bele, Deák Ferenc május 13-án előterjesztett, ún. felirati javaslata kapcsán. A 24. ülésen, május 17-én, Bárczay Albert (Határozati Párt) képviselő az uralkodó által kibocsátott Októberi Diploma (1860. október 20.) által megígért, visszaállított alkotmányosság kétségeit fogalmazza meg Széchenyi döblingi szavaira hivatkozva: „...midőn egyrésztől azon pátensekben ősi alkotmányunk teljes tökéletes visszaállítása ígértetik, más résztől alkotmányunk teljes, tökéletes megtagadása tetteg és erőhatalommal végrehajtatik. – Elmondhatjuk erre uraim a nagy gr. Széchenyi Istvánunknak azon szavait, a melyekkel a magyar Academiához Döblingből intézett levelét megkezdi, ti. »a legczifrább szavaknak sincs hitele ott, a hol a tények ellenkezőt bizonyítanak«.”¹⁴ Itt a képviselő arra is utalt, hogy otthonaikban tovább folyt a „törvénytelen adó erőszakos behajtása”. Valamint megismétli azon határozati párti érveket, hogy Ferenc József csak osztrák császár „miután Ő szent István koronájával megkoronázva nincs, még jelenleg

⁵ Uo. 125.

⁶ Uo. 362.

⁷ Az 1861. év Ápril 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának Naplója. Szerkeszti: Hajnik Károly. Második kötet. Pest 1861. A továbbiakban: Országgyűlési Napló. II. 1861. 65.

⁸ Uo. 96.

⁹ Uo. 146.

¹⁰ Uo. 153.

¹¹ Uo. 213.

¹² Uo. 232.

¹³ Uo. 282, 289.

¹⁴ Országgyűlési Napló I. 1861. 162.

nem alkotmányos törvényes magyar király”, így nincs kihez feliratot intézni, csupán egy országgyűlési határozatot.¹⁵

Május 22-én, az országgyűlés 26. ülésén a Határozati Párt egyik képviselője, Németh Albert pedig Széchenyi hajózási hasonlatát szépen kibontva alkalmazta azt az osztrák kormányzattal való kapcsolatváltásra. *„A nagy Széchenyi kedves közmondása volt az osztrák kormány és a nemzet közt követendő sajkázás politikája. ...íme uraim, behúztuk a vitorlákat, evezünk és sajkáztunk féléven keresztül a megyei élet zajos tengerén. A sajkázásnak vége van, indítsuk meg a nemzetnek törvényes követeléseivel terhelt felséges szent hajóját, föl a törvény árboczára a magyar tricolor alatt vélünk századok óta testvéries szeretetben élő, külön-külön ajkú nemzetiségek zászlóiból alkotott ékes pavillonját, föl a jog és igazság szentelt vitorláját, hadd dagadjon az a nemzet közérzelmének óriás fuvallatától, hadd hasítsa ketté a kétkedések hullámait, vagy fusson be a nemzet nagy hajója a művelt világ jogéretének kikötőjébe, s nevezzük e hajót – Teleki László szellemének.”¹⁶*

Széchenyi egy állathasonlata bukkant föl Sárközy József képviselő beszédében, amikor a 27. ülésen, május 23-án, a bécsi kormánnyal való kapcsolatról példálózott. Széchenyi a pesti országgyűlésen az aggódó báró Wesselényi Miklós barátjának ezt mondta: *„abban a bokorban, amelyben te egy pár tüzes villogó szemet, veres kioltott nyelvet, s az eltátott szájból éles fogakat látsz, ha közeledünk, azt fogod tapasztalni, hogy ott egy nagy fülekkel ellátott, bárgyú állat, a türelemnek jelképe áll.”* Sárközy igazat ad Széchenyinek, csak más állatot, egy rókát kell a ravasz bécsi kormány helyébe képzelnünk, akinek a torkán akadt csontot nekünk kellene most kihúzni. *„[M]ostanság a bokor felé tekintve, azt veszem észre, hogy ott egy hegyes orrú, bolyhos farkú állat, eltátott szájjal áll, s mint hajdan Aesopus meséjében várja, hogy a torkán akadt csontot valami irgalmas gólya rántsa ki, de mi, Istennek legyen hála, tanulván az osztrák, cseh és más nemzetiségek gólyáján, óvakodni fogunk a ravasz állatnak torkába bocsátni fejünket.”¹⁷*

A 28. ülésen, május 24-én a Széchenyi által működésbe hozott 1848-as események felelőssége került szóba. Gróf Széchenyi Béla, a gróf fia is tagja volt az országgyűlésnek, aki hevesen tiltakozott a Határozati Párt véleménye ellen, azzal érvelve, hogy az a határozattal a haza sorsát kockáztatja, veszélyezteti. Erre úgy válaszolt Bánó József határozati párti képviselő: *„A sors úgy akarta, hogy az akkor kitűzött elvek végre 1848-ban testet kaptak. És ezen törvényekért a nemzet harczra kelt, a haza lángba borult, melyre következett a 12 sanyarú év: vajjon ki volna e hazában, ki e miatt vádolná a halhatatlan gróf Széchenyit, vagy vádat emelne a hazának ünnepelt fiai ellen?”¹⁸*

Június 3-án, a 35. országos ülésen Jámbor Pál képviselő a magyar arisztokrácia mellett állt ki, amely vérét és vagyonát áldozta a hazáért. Nem támogatta a felirati javaslatot ő sem. *„Vádolni a magyar aristocratiát elnyomással? Amaz aristokratiát, mely Batthyányi-akat, Teleki-eket, Széchenyi-eket számít keblében, kik ép úgy áldoztak a hazáért vagyont és vért, mint a Condék; mint*

¹⁵ Uo. 163.

¹⁶ Uo. 191.

¹⁷ Uo. 228.

¹⁸ Uo. 247.

a *Montmorencyak*.”¹⁹ Ugyanakkor szépen átalakította a „kereszténység védőbástyája” évszázados toposzt 1848 kapcsán. „Mig 1848-ban csak hős nevünket ismerte a világ, ma ismeri ügyünk állását is; tudja, hogy ügyünk igazságos; azt is tudja, hogy bástya vagyunk keleten, a nyugati polgárisodás bástyája.”²⁰

Nem sokat kellett tovább vitázni, az országgyűlést Ferenc József augusztus 14-én feloszlatta.²¹

Tudjuk, hogy az **1865–1868. évi országgyűlés** legfontosabb feladata az ország közjogi állásának rendezése volt. A képviselők ismételten Széchenyire hivatkoztak „a Lajtán túl oly meglepően terjedő, erősülő kiegyezési készség” okán.

1866. február 15-én, a 23. országos gyűlésen Bartal György képviselő idézte fel Széchenyi tanácsát, azaz, hogy az ész politikájának parancsát kell követni, habár „tökéletes kivételnek absolut lehetlenségét” éppen a gróf példázta a legjobban. „[O]rszágunk, nemzetünk ez aranykorának legkiválóbb hőse... nem egyszer figyelmeztetett bennünket az ész és sziv politikájának lényeges különbségére. Intvén, hogy kizárólag amannak szózatát kövessük, emennek nyugtalanító dobbanását spártai lélekerővel leküzdjük.”²²

1867. március 8-án, a 101. országos ülésen az erdélyi unióval kapcsolatos törvény vitájában a Széchenyi Stádiumában emlegetett törvényesség, a jogbiztonság garanciájára hivatkozik Zimmermann András képviselő. A felállítandó minisztérium rendeletei és a polgár engedelmessége viszonyában. „Azt kívánom, hogy minden ember, ki ez országot lakja, a törvénytől függjön, és csupán a törvényre támaszkodjék; és azt mondja: neki nem kell kegyelem, csak törvényesség.”²³

A 112. ülésen, március 28-án, a dualizmus kérdései kapcsán, a 67 tagú bizottság felállításának vitájában Széchenyi a *Hitel* zárómondatát idézte fel Besze János képviselő: E bizottság felállítása igenis eszközölni fogja azt, hogy „Gödöllőből Schönbrun legyen, és hogy valahára elérjük azon időt, a melyről a nagy Széchenyi mondotta, hogy »a magyar ha volt is, de csak a jövőben lesz«”.²⁴ De ugyancsak felidézik Széchenyi másik mondását is a kormányzat, minisztériumok és a megyék jogállásával kapcsolatosan, a régi municipális jogok védelmében. A 167. ülésen, október 31-én Halász Boldizsár képviselő idézte: „tisztelet becsület, de igazság is”.²⁵

¹⁹ Országgyűlési Napló II. 1861. 20.

²⁰ Uo. 19.

²¹ Dobszay Tamás–Estók János–Salamon Konrád–Szerencsés Károly–Tombor László: Tisztelt Ház! A magyar országgyűlések története 1848–1998. Budapest 1998. 25. A továbbiakban: TH 1998.

²² Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Első kötet. Pest 1866. 154. A továbbiakban Országgyűlési Napló 1866.

²³ Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Harmadik kötet. Pest 1867. 292.

²⁴ Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Negyedik kötet. Pest 1867. 126.

²⁵ Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Ötödik kötet. Pest 1868. 86.

1867. november 5-én, a 170. ülésen Kacs Kovics Ignác szerint Széchenyi jövendölése féltő, hogy bekövetkezik, s valóban mintha Trianon előképét látnánk a sorokban: *„Magyarországot nem a forradalom, nem a harcok ölik meg, hanem a különböző népek s idegen érdekek hínárjai közt mocsárba vész.”*²⁶ Ezért fontos az az elv, amelyet a dualizmus népei között köteendő államszerződésre vonatkozik, és amelyet a korabeli tudósok, Vattel és Weaton államjogi nézetükben megfogalmaztak: *„minden államszerződés addig érvényes, míg az a szerződők egyikének államéletfeltételeivel ellentétbe nem jön.”*²⁷ 1868. november 27-én, a 326. ülésen Papp Simon a nemzetiségi kérdésben szóvá tette, hogy a vármegyei kerületeket ne a nemzetiségek szerint alakítsák ki, mert *„hol találjuk fel akkor Szent István magyar birodalmát? Talán bárhol a múltban, csak e haza jövőjében soha. Akkor Széchenyi ama jóslatát is megfordítva kell majd értelmeznünk, miszerint: Magyarország volt, de nem az többé mint egy complicált ország.”*²⁸

A dualizmus, az Ausztriával való viszony Széchenyi nézeteivel való igazolásának egy nagyon szép példája volt a 1867-ben, az 187. országos ülésen, december 12-én, a költségvetési vitában Pap Mór felszólalása: *„A nagy és boldog emlékű Széchenyi István Magyarország állását Ausztriához mindig a házassági viszonyhoz hasonlította. Sokan hitték e magán véleményt, de az ország többsége e hasonlítást az ország függetlenségének eszméjével összeférhetőnek nem találván, elutasította. De íme, ma minden kétely el van oszlatva, miután az ellenünk s rovásunkra hűtlenül elkövetett államcsínyek és kalandos háborúk számlája egyszersmind hozzánk is beterjesztetik.”* Itt ironikusan arra is utalt, hogy az osztrák államadósságból immár hazánknak is részt kell vállalnia.²⁹ Ez a hasonlat már a Főrendiházban is felmerült, még 1866. április 18-án, a 16. országos ülésen, némileg humorosabb módon. Gróf Hunyady László szerint 1848/49-ben a békekötést más hátráltatta: *„Nagy hazánkfia Széchenyi István azt monda: Magyarország és Ausztria közt a viszony olyan, mint egy vegyes házasság, mely ha idegen bele nem keveri magát, családi dolog marad, hanem mihelyt idegen keveri magát bele, megszűnik családi lenni.”* Ő itt az *„idegen muszka nemzet behozatalára”* gondolt.³⁰

1867-ben, a 193. ülésen, december 18-án, Széchenyi külkereskedelmi szándékát idézte fel Gubody Sándor, nevezetesen a Lloyd Társulat tengeri kereskedelmi vetélkedése kapcsán. *„Európa leghatalmasabb nemzeteivel versenyez.”* 1832–36-ban Széchenyi óhajtotta a magyar nyerstermékeknek a fiúmei kikötőn keresztül való kivitelét, de az osztrák kormány nem engedte.³¹ Gubody a következő évben, 1868. május 11-én, a 228. ülésen, a vasútvonalak kapcsán, ezért is szorgalmazta a fiúmei vasútvonal kiépítését, hogy a főváros összeköttetésben lehessen a tengerrel. Minekünk okulnunk kell a többi országok példáján és ebben is Széchenyire hivatkozott: *„örüljünk, hogy mindenben elmaradtunk», a mi ugyan nevetséges lehet sok ember előtt; de ewel ő azt akarta mondani, hogy a kik elmaradtak, más*

²⁶ Uo. 138.

²⁷ Uo. 139.

²⁸ Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Tizenegyedik kötet. Pest 1868. 129.

²⁹ Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Hatodik kötet. Pest 1868. 58.

³⁰ Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Főrendi Házának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Pest 1869. 109.

³¹ Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Hatodik kötet. Pest 1868. 224.

nemzetek tapasztalásaiból okulva kerülhetik a hibákat, elhagyhatják a tévedéseket, a jókat és célszerűket pedig magokévá tehetik.”³² A 268. ülésen, július 21-én a Széchenyit utánzóik is szóba kerültek, akikről Gyulai Pál verset is írt. Megszületett a „széchiényieskedők” fogalma. Berzenczey László szerint „...ezek ma is legveszedelmesebb elleneink: azok, akik felhasználtak és használnak ma is egy szent nevet, Széchenyi nevét, mintha Széchenyi mondta volna valaha, hogy ne védjük a hont. Én, uraim, nem az azon napokban Döblingben lakozott nagy honfiról szólok; de igenis a kik akkor Döbling árnyékában székelték, a nagy ember körül forgolódtak, azok a mi kárunk, veszedelmünk.”³³

A Főrendiházban is felemlítették a „legnagyobb magyart”, „akinek hazafiságát és szabadelvűségét senki közülünk kétségbe nem vonhatja”, mégpedig a zsidókérdésben. A 1867. december 23-án, a 75. országos ülésen az izraeliták egyenjogúsításáról szóló törvényjavaslat vitájában gr. Cziráky János Széchenyi érvét és hasonlatát idézte fel, miszerint a zsidók egyenjogúsítása Angliában, Franciaországban olyan könnyen ment, „...mint egy nagy tóba egy palaczk tintát önteni, hol az nyomtalanul elvész...” Viszont „Magyarországon annyi volna, mint egy tál levesbe önteni: azt teljesen élvezhetetlenné tenné”.³⁴

Az **1869–1872. évi országgyűlés** 17. országos ülésén, 1869. május 26-án a közteherviselés fonákságát emlegette Szakácsy Dániel képviselő: „Úgy tanította a nemzet nagy embere Széchenyi István, hogy azért fogadja el a közterheket a nemesség, hogy ez által a népen segítsen. A nép tehát várta, hogy adója kevesebb lesz; és mit tapasztalt? Azt, hogy... az ő adója most mégis sokkal több, mint azelőtt volt.”³⁵

1869. június 4-én, a 24. országos ülésen a nemzetiségi törvény (1868. évi 44. tv.) módosításának vitájában „vádolják a román nemzetet dacoromán tendenciákkal”. Erre Hodosi József felszólalt „a nemzetiségi kérdés véglegesen és a hazában lakó minden nemzetiségnek közmegnyugtatóra nincsen megoldva”. Azt kifogásolta, hogy csak a „hazában lakó polgárok (!) –én azt mondom, nemzetek– képezik az oszthatatlan, egységes politikai nemzetet”. A román nemzetiség védelmében Széchenyi ama gondolatát hangoztatta: „ne kényszerítsétek a nemzetiségeket tűzzel és vassal a magyarosodásra”.³⁶ Nyáry Pál szellemes hasonlatot idéz ezzel kapcsolatban Széchenyitől, aki – mint mondta – „ő keleti fajból eredt: igen szerette a hasonlatokat, és sokszor többeket meggyőzött hasonlatai, mint argumentumaival”. Ugyanebben a tárgyban egy társaságban mondta el a kéményseprő és a szobaleány éjféli ijedségének hasonlatát. „Azt az anekdotát mondotta Széchenyi egy alkalommal, hogy egy házban a folyosó mentében épen egyszerre jelent meg, az ajtón kijöve a kéményseprő és a fehérbe öltözött szobaleány, s pedig megjelentek éji 12 órakor, e rémes időben mindkettő megijedt egymástól: a szobaleány azt hívé, hogy a fekete kéményseprő, az ördög; amaz is respectussal viseltett az

³² Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Hetedik kötet. Pest 1868. 243.

³³ Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Kilenczedik kötet. Pest 1868. 205.

³⁴ Főrendiházi Napló 1869. 309.

³⁵ Az 1869-dik év április 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Első kötet. Pest 1869. 216.

³⁶ Uo. 372, 373.

ellenében, kit látott, mert azt hívé, hogy az angyal; és mindaddig, míg a nap fel nem jött, ugyan azon positurában maradtak, mert mindkettő félt egymástól: azonban midőn a nap feljött, azt mondta mindkettő, hogy hiszen mi mindketten ugyan azon házhoz tartozunk.” Nyáry szerint ez jól alkalmazható a nemzetiségi kérdésben is. Már eljött a reggel, de sokan még úgy tekintenek a kérdésre, mint az ördögre.³⁷ Ehhez Babes Vince már csak azt tudta hozzátenni, hogy „az első magyar volt Széchenyi, ki nem egyszer azt mondta, hogy szereti, sőt imádja-e a hazát, de csak mint magyart”.³⁸ Viszont 1870. július 20-án, Széchenyi tiszta nemzetiségi óhaját meghaladottnak tekintette a liberális Schwarcz Gyula, aki a 114. ülésen a közigazgatásról, köztörvényhatóságokról szóló törvény vitájában óva int, „mert távol vagyok azon eszmétől, melynek egykor Széchenyi István adott kifejezést, ki a magyar nemzetet a maga ethnographiailag tiszta vérében akarta conserválni”. Inkább olvadjon föl minél több külföldi elem a magyar nemzettest organizmusában.³⁹

A régi vármegye joghatóságának megnyirbálása kapcsán is felmerült Széchenyi neve. A bírói hatalom gyakorlásáról is hoztak törvényt (1869. évi 4. tv.), amely elválasztotta a bírói hatalmat a végrehajtói hatalomtól. Felfüggesztették a vármegyei nemesség addigi feudális eredetű, évszázadokon át élő, közvetlen bíróválasztási jogát! Mindehhez szakképzettséget írtak elő, a vármegyei bírák kinevezését a király kezébe adták. 1869. június 30-án, a 29. ülésen Perczel Béla figyelmeztetett: Nem kell azt gondolni, hogy „a kinevezés a municipiumok sírját fogná megásni”. Felemlítette ugyanakkor Széchenyi és Kossuth korábbi vármegyei kritikáját e témákban.⁴⁰

Széchenyi terve, munkája többször felbukkant a Tisza szabályozásának kérdésében is. 1869. október 21-én, az 56. országos ülésen Szakácsy Dániel interpellációjában felvetette a kérdést: miért maradtak abba a folyó átmetszések? Felidézte az események jogi előtörténetét. „V. Ferdinánd király ő felsége gr. Széchenyi Istvánt nevezte ki királyi biztosul a Tisza folyó szabályozása tárgyában és az 1848-iki esztendőben a magyar királyi felelős minisztérium megalkottatván, a közmunka s közlekedés és hajózás tárczája ugyancsak gr. Széchenyi Istvánnak jutott. Ámde fájdalom! mielőtt magas hivatását munkába vehette volna, az ismeretes szomorú események állottak be” (Döbling).⁴¹ 1871. március 4-én, a 301. ülésen, Gonda László képviselő Széchenyi tervei közül a Sió-csatorna létesítését említette: „Széchenyi gróf javaslatában oly lelkesen ajánltatott a haza közönsége figyelmébe a Sió csatorna, mely a Balatont a Dunával kötné össze.” Gonda a költségvetési vitában kevesellte a „vízépítés” előirányzatát, miközben a múlt évben is fenyegettek az árvizek. „Széchenyi István gróf azt mondta 1848-ban kibocsátott javaslatában, miszerint ezen ügy az, mely a foltozást nem tűri, s melyet összhangzatos rendszerben kell átvinni, és különösen összpontosítani a kormány kezében.”⁴² Simonyi Lajos

³⁷ Uo. 375.

³⁸ Uo. 378.

³⁹ Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizedik kötet. Pest 1869. 174.

⁴⁰ Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Második kötet. Pest 1869. 192.

⁴¹ Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Harmadik kötet. Pest 1869. 22.

⁴² Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizennegyedik kötet. Pest 1871. 154., 155.

előadó így folytatta 1871. június 1-én, a 353. ülésen: „1845-ben találkoztunk a legelső nagyszerű vízszabályozási társulattal. Ez a Tiszánál alakítottatott gr. Széchenyi István vezérlete alatt.”⁴³ A dunai gőzhajózás kapcsán megemlékeztek Széchenyi úttörő munkájáról. 1871. december 2-án, a 393. ülésen Ivánka Imre visszaemlékezett arra a pillanatra, „midőn 1830-ban Széchenyi kezdeményezése folytán az első gőzhajót láttuk a Duna hullámain szelni”.⁴⁴ Azt is megjegyezte, hogy a hajók Magyarországra érve felhúzták a magyar lobogót, Ausztriába érve pedig az osztrák zászlót. Mostanra azonban ez a gyakorlat eltűnt.⁴⁵

1869. november 8-án Lónyai Menyhért pénzügyminiszter a pénzválsággal kapcsolatban a 66. ülésen felemlítette, hogy „az első hengermalmot Széchenyi István állította föl”.⁴⁶ 1870. március 19-én, a költségvetési vitában Berzenczey László Széchenyi *Blickjét* idézte: „...nem az rossz a mit tesznek és elkövetnek gonoszságból és tudatlanságból a beamterek, hanem az, hogy az őszinte magyar nemzetet erővel tanítják és kényszerítik, hogy kezét-lábat csókoljon annak, akit ő gyűlöl és utál.” Tiltakozása annak szót, hogy részt vállaljunk-e az osztrák államadósság fizetéséből. Az ekkor ellenzéki Tisza Kálmán is ellenezte a kvóta, az államadóssági járulékon túli „államadóssággal rokon természetű terheket”.⁴⁷

Ismét előkerült Széchenyi házassághasonlata az Ausztriával való dualizmussal kapcsolatban. 1870. július 6-án, a 202. ülésen, az idős Halász Boldizsár szerint „ez vegyes házasság volt, de papi áldás nélkül. mert az egyik a protestáns fél, t. i. hazánk, nem akart magáról reversalist adni: arról, hogy saját fiait az egyedül üdvözítő osztrák politikai hitvallásban fogja nevelni. De később ez is megtörtént, megadatott a papi áldás, mert az 1867. közösügyes törvény reversalist adott és ráadta a papi áldást a csalhatatlanság után törekvő szentséges római pápa.”⁴⁸

A kormány gazdasági programja kapcsán Helffy Ignác még felidézte Széchenyi és Kossuth programját, 1871. január 30-án, a 274. ülésen. „Emlékszünk rá, hogy az 1848. előtti években két program állt a haza előtt: az egyik az volt, mely azt mondta: fejlesszük előbb politikai erőnket, tegyük magunkat politikailag függetlenekké, és majd azután, kezünkben a kellő eszközökkel, gazdaggá és virágzóvá fogjuk tenni hazánkat. Ez volt az egyik program Kossuth Lajosé. Szemben volt ezzel a másik program, mert ez is program volt, mely azt mondta: fordítsuk meg a viszonyt, fejlesszük előbb anyagi erőnket, tegyük hazánkat virágzóvá és hatalmassá: majd azután a politikai függetlenség magától fog bekövetkezni. – Ez volt Széchenyi programja.”⁴⁹ Helffy számonkérte e programok valamelyikének megvalósítását. Január 31-én, a 275. ülésen Szláv

⁴³ Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenhetedik kötet. Pest 1871. 5.

⁴⁴ Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizennyolcadik kötet. Pest 1871. 175.

⁴⁵ Uo. 175.

⁴⁶ Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Harmadik kötet. Pest 1869. 215.

⁴⁷ Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Hetedik kötet. Pest 1870. 146, 147.

⁴⁸ Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Kilencedik kötet. Pest 1870. 187–188.

⁴⁹ Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenkettedik kötet. Pest 1871. 275.

József földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter válaszában kifejtette, hogy gyakori a vád, hogy „a kormány a maga szempontjából nagyon helyesen tette, hogy elejtette az elsőt (ti. a Kossuth programot), de egyúttal megrója, hogy nem követte Széchenyi politikáját sem, ti. nem igyekezett az országot gazdaggá tenni; hanem folytonosan elszegényíti azt”.⁵⁰ Február 1-én, a 276. ülésen Simonyi Ernő például hiányolta a kormány külkereskedésének volumenét: „a külkereskedés Magyarország anyagi fölvirágzásának egyik legfontosabb tényezője” Széchenyi szellemét követve. Vasútvonalakat kellene építeni. A gabonakivitelhez szükséges, „Széchenyi kezdeményezte” malmokat sem alapították meg. „Éppúgy nincsen érdemük a Tisza szabályozás körül, amit Széchenyi kezdeményezett és mostanáig sem voltak képesek nemcsak nem befejezni, hanem a megtett munkákat oly jó karban megtartani, hogy a víz károkat ne okozzon.”⁵¹

Az ipartörvény vitájában Ranicher Jakab, 1871. november 18-án, a 383. ülésen, felidézte gróf Széchenyi István akadémiai beszédének részletét a törvényalkotással kapcsolatban. „...nem elég, jó törvényeket alkotni; szükséges azok iránt értelmet és rokonszenvet is kelteni, hogy helyesen felfogva értékükben annál könnyebben követtessenek.” Ez különösen az „iparúzó osztályhoz némileg közelebb álló képviselőnek kötelességévé válik”. A hazai ipar védelme „a szabad versenyzhetés gátlása vagy nehezítése által”. Ranicher kihangsúlyozta, hogy Széchenyi nem kedvelte a védegyleteket, „...védegyletek iránt dívott, hazafias ugyan, de nemzetgazdaságilag elhibázott, rövid lelkesedést, miről már akkor is, de hiába, éles ítéletet mondott a mélybelátású Széchenyi gróf az ismert szentgróti levél elemzésében...”.⁵²

Pest városáért tett áldozatos tevékenységét említi fel Vukovics Sebő a képviselőház 1870. december 16-i, 252. ülésén: „néhai gr. Széchenyi, kinek számos dicsősége között nem az utolsó azon buzgalom, melyet Pest városának szépítésére fordított”.⁵³

1872. február 28-án a képviselőház már a benyújtott új választójogi törvényt tárgyalta, a 447. ülésen. A szabadelvű Bauszern Guidó az általános választójogot (*suffrage universel*), amelyet eredetileg a 48-as Párt javasolt, nem támogatta, a választási *census* mellett állt ki. Az általános választójog „A nagy tömegek műveletlenségénél fogva elvetendő”. Egy jövőbeli feltétel megvalósulásához kötötte, Széchenyit idézve: „gr. Széchenyi István látnoki bölcseséggel azt mondta: »Magyarország csak akkor lesz valóban szabad, és valóban boldog, mikor a tudomány a legutolsó cigány sátorába is behatott.«” Addig „a választási *census* mellett meg kell maradnunk.”⁵⁴ Ezt az álláspontot igyekezett 1872. április 3-án, a 474. ülésen, Halász Boldizsár is megerősíteni. Előre kell ebben a kérdésben is gondolkodni. „Gróf Széchenyi Istvántól, a pesti megyei zöldsasztalnál igen sokszor hallottam azon észrevételt, hogy némely embernek politikája 24 órára terjed ki, a másiké 10 évig, a harmadiké 50 évig, de van olyan is, ki egy századig terjeszti

⁵⁰ Uo.304.

⁵¹ Uo. 319.

⁵² Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenhetedik kötet. Pest 1871. 337, 339.

⁵³ Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenegyedik kötet. Pest 1871. 273.

⁵⁴ Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Huszonegyedik kötet. Pest 1872. 368.

ki politikáját, hogy nem akarja azonnal learatni azt, a mit ma elvetett: hanem vet azért, hogy az utókor arassa le."⁵⁵

Az **1872-1875. évi országgyűlésen** újra szállóigévé vált a *Hitel* híres zárómondata. 1872. október 5-én, a 24. országos ülésen ezúttal a kormánypárti Pólya József (Deák Párt) idézte: *„Ha önök azt mondják, hogy elvesz a haza: mi megmutatjuk azt, ha Isten segít bennünket, hogy valósulni fog Széchenyi azon mondata, hogy: »Magyarország nem volt, hanem lesz!«.*"⁵⁶

1873. január 23-án, a 71. ülésen, a költségvetés vitájában az adóemeléstről szólva a kormánypárti Szlávy József miniszterelnök is visszaidézte az 1848. előtti időket: *„Azon képviselő uraknak, a kik velem együtt azon kétes szerencsében részesülnek, hogy az 1848 előtti időkről saját élményeik, saját tapasztalaik után tudnak beszélni, bátor vagyok emlékökbe visszahívni az akkori állapotokat... Még gróf Széchenyi úgynevezett garasos terve sem tudott népszerűsége találni.*"⁵⁷

A 84. ülésen, február 7-én, a nemzeti színház leendő telkének költségeivel kapcsolatban Zichy Antal az *„érmét a hátlapjára fordította"*. Védelmébe vette a nemzeti casinót, felidézve eredeti létrehozásának szándékát: a *„halhatatlan emlékü nagy hazánkfia Széchenyi István egyik alkotója a nemzeti casinonak is, a melyből... mégis nem egy jó, nem egy termékeny szép eszme csírázott föl, és talált ott ápoló karokra"*.⁵⁸ 1873. február 11-én, a 87. ülésen Tisza Lajos közmunka- és közlekedésügyi miniszter idézte vissza minisztériumának Széchenyi István korabeli állapotát. *„Mindazon szép és nagy eszmék, a melyeket annak idejében Széchenyi István megpendített, mostoha kezek közt elsatnyultak, s tán nem tévedek, ha azt mondom, hogy mindaz, a mi régiebb időben a közlekedés érdekében történt, az útkaparásban és kavics-hordásban határozódott... mert hiszen akkor mindenki az államtól várt mindent. Általában az önalkotás, az áldozatkészség fogalma hiányzott, azon időben a hazában.*"⁵⁹ Március 17-én, a 112. ülésen Lónyay Menyhért a földadó felemelése ellen így tiltakozott Kerkapoly Károly pénzügyminiszternek: *„Gróf Széchenyi István monda, és pedig nagyon helyesen: hogy a gazdaggá lett nemzet előbb-utóbb szabadabb lesz: ellenben az elszegényedett nép, ha birt is szabadsággal, azt megvédeni képes nem lehet.*"⁶⁰

1873. március 12-én, a 116. ülésen Ivánka Imre, képviselői indítványában az Első Duna-Gőzhajózási Társaságot kötelezte arra, hogy országunkban a magyar zászlót használja. *„Mikor e hajózási társulat Széchenyi kezdeményezése következtében keletkezett, valahányszor hajói*

⁵⁵ Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Huszonnegyedik kötet. Pest 1872. 42.

⁵⁶ Az 1872. évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés. Képviselőházi Napló. Első kötet. 1872. 263.

⁵⁷ Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Harmadik kötet. Buda 1873. 201.

⁵⁸ Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Negyedik kötet. Buda 1873. 127.

⁵⁹ Uo. 184.

⁶⁰ Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Hatodik kötet. Buda 1873. 120.

a határon átjöttek, bevonták az osztrák lobogót és magyar lobogóval váltották föl. Az abszolút rendszer ezt megszüntette és azóta folyton az osztrák lobogót használja a társulat.”⁶¹

1874. július 7-én, a 266. ülésen az ellenzéki Mocsáry Lajos képviselő Széchenyit idézte, amikor rossz néven vette, hogy a megjegyzését a miniszter megdorgálta és a képviselői immunitást kárhóztatta: *„A belügyminister ur nem vette figyelembe Széchenyi István azon egyik kedvenc mondását: ne cseréljük föl a szerepeket. Én azt hiszem, hogy inkább mi vagyunk arra hivatva, hogy mi ítéljünk a miniszternek tettei és eljárása fölött, nem pedig a miniszter ur, hogy ítéljen itt elevenek és holtak fölött. Ez inkább a mi föladatunk, illetőleg hatalmunkban is áll, ha a szükség úgy hozza magával.”⁶²*

1874. július 14-én, a 273. ülésen Cseh Károly ellenzéki képviselő felemlítette, hogy ne csak divatból idézzük Széchenyit. Például a keleti (erdélyi) vasút vonalvezetése, sajnálatos módon, a székelyeket elkerülte: *„Uraim, szeretünk hivatkozni Széchenyire, hanem az ő elveit nem szeretjük követni. Hiszen Széchenyi mondta ki azon elvet is, hogy mi magyarok oly kevesen vagyunk, hogy még az apagyilkosnak is meg kellene bocsátani, ha magyar. És mi mégis tisztelt ház, mi legszívósabb fajrokonainkat engedjük elveszni.”⁶³*

Július 28-án, 285. ülésen Irányi Dániel képviselő a rossz vidéki útviszonyok kapcsán idézte fel Széchenyit. A választási törvény kapcsán kifogásolta az egy helyen való szavazás kényszerét, nem minden egyes községben történjen külön szavazás, de minden önálló törvényhatósági joggal fölruházott, illetve rendezett tanácsu városban és nagyközségben legyen. Irányi szerint az olyan választási kerületben, amelyben 30-40 község van a választási központtól 5-8 mérföldre, ott a rossz útviszonyok miatt nem lehet gyakorolni a polgári jogokat. *„Széchenyi ezelőtt 35 vagy 40 évvel gúnyosan megjegyezte azt, hogy az a magyar nemes ember, aki nem túrné, hogy a partis primae titulus nonus (ti. Werbőczy, Tripartitum I. rész. 9. cím, a nemesek sarkalatos kiváltságáról) ellenére ötlet akárki is csak egy pillanatra is megfossa szabadságától: eltűri azt, hogy heteken, sőt hónapokon keresztül saját falujában a barátságos sár fogva tartsa. A mit Széchenyi akkor csak a nemes emberekre mondott: az ma is, 30 év múlva, fájdalom, az egész választó közönségre nézve áll. Vannak községek, melyek heteken át el vannak zárva a világtól...”⁶⁴*

Az **1875–1878. évi országgyűlés** választási eredménye az immár egyesült Szabadelvű Párt többségét hozta. 1875. október 20-án pedig az addig ellenzéki református Tisza Kálmán tizenöt éven át szilárdan megőrzött miniszterelnökségét.⁶⁵ 1875. november 16-án, a 28. ülésen, a költségvetési vitában, Csatári Zsigmond a pénzbeli áldozatkésztséget hiányolta. *„[E]lkeseredem, hogy nem akadt közölünk egy sem, a ki úgy tett volna, mint a legnagyobb magyar, Széchenyi István cselekedett, aki midőn látta, hogy nincs tudományos akadémiánk: egy évi*

⁶¹ Uo. 221.

⁶² Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenegyedik kötet. Buda 1874. 311.

⁶³ Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenkettedik kötet. Buda 1874. 85.

⁶⁴ Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenharmadik kötet. Buda 1874. 10.

⁶⁵ TH. 1998. 47.

jövedelmét letette a nemzet oltárára, letette, hogy a haladás szövetségét meggyújtva, a nemzet geniusa a magyar nemzetre a tudományosság áldásait árasztja." A költségvetési megszorításnak egy nemes módját ajánlotta képviselőtársai részére: „...mi magunkon kezdjük meg a takarékoság tényét, és az államnak mindazon fiai, kik az állampénztárból húzzák fizetéseiket : mondjanak le fizetésük egy részéről, csak hogy a magyar államiság eszméje az enyészettől megóvassék.”⁶⁶

A *Hitel* zárómondata 1877. június 30-án, a 264. ülésen, a törvényhatóságok nyelvhasználata kapcsán, is szóba került, Vörösmarty *Szózata* után. Kórody Lajos képviselő a nemzetiségi kérdésre utalva szeretné látni azt, hogy „szeretett hazám minden nemzetiségei, a magyar vezérnemzetiséggel valódi testvériségben egyesülve, bizton remélhetnék, hogy nem sokára teljesedni fog a nagy hazafi, Széchenyi István jóslata, mely szerint »Magyarország nem volt, hanem lesz«.”⁶⁷

1877. október 20-án, a 290. ülésen Péchy Tamás közmunka és közlekedésügyi miniszter a Tisza-völgy évenkénti áradására hívta fel a figyelmet. A Tisza sürgető szabályozásának felülvizsgálatát szorgalmazta, amely kérdésben megkerülhetetlen volt Széchenyi tevékenysége. A miniszter pontosan áttekintette a legutóbbi helyzetet, a vízszintemelkedést is. Különösen Szegednél volt az áradás ebben az évben veszélyes, mert 1877-ben addig nem látott magasságban tetőzött a Tisza, a Maros vizének belefolyása következtében. Szeged városa ugyanis 1851-ben, saját költségén, a város fölött vezette a Marost a Tiszába. A folyó medre a szegedi várnál túlságosan keskeny maradt, nem volt képes a megnövekedett vizet átbocsátani, ez volt a vízszintemelkedés oka. Szluha Ágoston felidézte Széchenyi tevékenységét. „Megboldogult József nádor és gr. Széchenyi István voltak azok, a kik ezen eszmét legelőször valósítani törekedtek: azonban ők a helyzet magaslatára emelkedve, nem igen nyugodtak meg azon tervekben, melyeket kiküldött szakértők készítettek, hanem behívták a külföldről Paleocapát és Francescit...”⁶⁸

1877. november 7-én, a 300. ülésen az Osztrák–Magyar Bank kérdésében idézik fel Széchenyit. Kevés a bank ún. 'dualizálása', az osztrák–magyar banktársulat felállítása. Az ellenzéki képviselő, Csatár Zsigmond hiányolta az önálló, magyar nemzeti jegybank felállítását. Az ország lakosai ebben részvényt vennének. Ne külföldi banktól kérjünk kölcsönt! „[M]ár gróf Széchenyi megírta »Hitel« című könyvében, hogy csak az boldog nemzet, mely saját magának ad kölcsönt, és nem kér másoktól, mert hiszen, ha magának ad kölcsönt, az gyümölcsözik, az hasznot hajt.”⁶⁹ Idézi a *Hitel*ből: „bankintézmény nélkül nemzet anyagi jólétét, kultúráját nem emelheti és igazi szabadnemzetnek magát nem nevezheti.”⁷⁰

⁶⁶ Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Első kötet. Budapest 1876. 297, 298.

⁶⁷ Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenegyedik kötet. Budapest 1877. 362.

⁶⁸ Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenkettedik kötet. Budapest 1877. 344., 346. Lásd részletesen erről: Diószegi Szabó Pál: „Az egész országnak szíve megdöbbszent” A szegedi árvíz híre a Képviselőházban. Szeged. A város folyóirata. (31.évf. 3. sz.) 2019. 23–35.

⁶⁹ Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenharmadik kötet. Budapest 1877. 152.

⁷⁰ Uo. 151.

1878. február 8-án, a 345. ülésen az új gazdasági kiegyezés során, a közös vámterületek vitájában az ellenzéki Mukics Ernő a vámügyi javaslatot kárhóztatta, a közös vámterület káros hatásait a hazai gazdaságra: „...eszembe jutott gróf Széchenyi István mondata a corpus jurisról, melyet igen találóan jellemezett. »A corpus juris« – úgymond – egy olyan tó, melyből kígyót és békát egyaránt lehet kihalászni. A tisztelt kormány vámügyi javaslata is olyan tó, mely eléggé bővelkedik ugyan kígyóval, de nincs abban hal, melyből a magyar ember megélhetne.”⁷¹ Február 14-én, a 350. ülésen Bernáth Dezső kormánypárti képviselő pedig a törvényjavaslatokat – az Ausztriával való közjogi kapcsolat részét alkotó közgazdasági közösséget – támogatva idézte Széchenyit, a Hitel zárómondatát. „Meg vagyok győződve, hogy gróf Széchenyi nem úgy értette ezt, hogy hivatásunk és jövőnk az, hogy legyünk, a mik voltunk, egy pusztán földműves nép, s én nem akarok lemondani arról, hogy nemzetemnek más magasabb missiója, is van.”⁷²

1878. május 14-én, a 394. ülésen a kormánypárti Jókai Mór – képviselőként – a Bosznia elfoglalására szükséges katonaiállítást, rendkívüli hadikiadást támogatta. A Monarchia létérdekeinek veszélyeztetését látta abban, hogy Bosznia – Oroszország vazallus államaként – állandó fenyegetést jelentsen. A kiadást ellenzőknek felidézte az 1848-as minisztériumi időköt: „...mondotta egy másik minister: Széchenyi István, hogy az egész világ azt fogja mondani, hogy egy nemzet, mely nagy megpróbáltatások, nagy veszély idején csak önmaga ellen tud agyarkodni, az nem érdemes az életre.”⁷³ A személyét ért támadásokra is Széchenyit idézve reagált: „Személyes sérelmekre nézve az a nézetem, ami Széchenyi Istváné volt, hogy a ki politikába avatkozik, mig azt nem mondják róla, hogy ezüstkanalat lopott, addig ne védelmezze magát.”⁷⁴

Az **1878–1881. évi új országgyűlési ciklus** elején sem ért véget a boszniai okkupáció kérdése. 1878. november 16-án, a 18. ülésen Irányi Dániel a Széchenyire való téves hivatkozásra hívta fel Tóth Vilmos képviselőtársát figyelmét: Magyarországnak keleten kereskedelmi küldetése van és nem háborús. „A tisztelt képviselő úr hiában hivatkozott Széchenyire Bosznia és Herzegovina elfoglalása mellett; mert Széchenyi a forgalmi és kereskedelmi eszközöknek kiterjesztését kelet felé gondolta és ajánlotta nemzetbelieinek, nem pedig háborút, mely a békés fejlődésnek, a kereskedelemnek, a mely lebegett szemei előtt – halálos ellensége.”⁷⁵ A 19. ülésen, november 18-án pedig Miklós István ellenzéki képviselő ugyancsak az okkupáció ellen szólt. Ugyanis az eddig is 100 millió forint hadiköltséggel járt, „az országot veszélyes külügyi, pénzügyi, sőt közjogi kalamitásokba keverte!”. Sőt, a nemzet meg nem kérdezése nélkül történt, a fenntartása óriási költségeket ró majd az országra is. „Önkénytelenül is eszembe jut, tisztelt képviselőház, gróf Széchenyi István azon mondanása: »Akárki mit ábrándoz, csak a vagyonos nemzet szabad.«”⁷⁶ Ellenben, 1879. április 1-én, a 103. ülésen a kormánypártiak ugyanígy Széchenyi nevével példálózta a 9 420 000 forint megszavazása mellett. „[M]eg vagyok én arról győződve, hogy nekik (ti.: a minisztériumoknak) – halhatlan

⁷¹ Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenötödik kötet. Budapest 1878. 77.

⁷² Uo. 212.

⁷³ Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenhetedik kötet. Budapest 1878. 300.

⁷⁴ Uo. 325.

⁷⁵ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Első kötet. Pest 1878. 214.

⁷⁶ Uo. 250.

emlékű gróf Széchenyi mondása szerint – mindenkor, mindenben és mindenütt »legszentebb a haza«!!!»⁷⁷

1879. február 7-én, az 59. ülésen maga Tisza Kálmán miniszterelnök is felemlgette a Debrecen–Máramarossziget vasútvonal kiépítésének támogatását, *„mely kis változással minden régibb, a Széchenyi-féle tervben is, és minden egészséges magyar hálózatban benn volt...”*.⁷⁸

1879. február 22-én, a 69. ülésen a költségvetési vitában Báró Kemény János kormánypárti képviselő is éles kritikával illette a beterjesztett számokat, kiadásokat. Előhozta a Széchenyi által megkezdett átalakulás akkori veszélyeit is. *„Széchenyi egy meglehetősen szűk korlátok közé szorított pályát jelölt ki a nemzetnek, melyen munkával és türelemmel az akkori Magyarországhoz viszonyított fényes jövőt jósolt; úgy lehet, hogy a kijelölt pályának is lettek volna szirtjei és örvényei.”*⁷⁹ 1878. március 8-án, a 81. ülésen, Boros Béni a magánvasutak államosítása, a magánvasutak állami kezelés alá vétele kapcsán idézte fel Széchenyi elveit. *„Ezen csoportosítás azon alapelven történhetik legjobban, a melyen ezt egykor már a nagy Széchenyi tervezete... melyek az ország szívéét a külföldi birodalmakkal minden irányban egyenesen összekötik.”*⁸⁰

A szegedi nagy árvíz előtti napokban, 1879. március 10-én, a 82. ülésen is szóba került Széchenyi. Péchy Tamás közmunka- és közlekedésügyi miniszter a Szegedet fenyegető veszélyre koncentrált. Zsilinszky Mihály képviselő inkább a Hármaskörös és a Berettyó veszélyeire Békés megyében. Szerinte a rosszul végrehajtott vízszabályozással nagyobb károkat okoznak. *„Gr. Széchenyi István, midőn világos szemmel és biztos kézzel a Tisza-szabályozás nagy munkájához fogott, bizonyára nem úgy gondolta annak keresztülvitelét, hogy midőn egyfelől bizonyos vidék nagy terjedelmű földjei a nagy vízártól megmentetnek: ugyanakkor a községek a legnagyobb veszedelemnek tétessenek ki. Terveinek későbbi valósítói sem gondolhattak arra, hogy átmetszések és mederigazítások által valóságos károkat okozzanak.”*⁸¹

Szegedet az árvíz március 12-én éjjel érte el. A szegedi képviselő, Bakay Nándor javasolta egy 11 tagú bizottság helyszíni kiküldését. Március 19-én, a 90. ülésen beszédében elmondta, hogy nem voltak elegendők az átmetszések, elkerülhető lett volna a katasztrófa. *„Hogy ha még ma is szélesebb medret tölthetne a Tisza, hogy ha az ártér Paleocapa, Széchenyi és Vásárhelyi javaslata szerint szélesebbnek lett volna hagyva.”*⁸² Simonyi Ernő képviselő is Paleocapa mérnök figyelmeztetésére utalt. *„Már 30 évvel ezelőtt megjövendölte Paleocapa mérnök, a kit Széchenyi*

⁷⁷ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Ötödik kötet. Pest 1879. 158.

⁷⁸ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Második kötet. Pest 1879. 402.

⁷⁹ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Harmadik kötet. Pest 1879. 142.

⁸⁰ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Negyedik kötet. Pest 1879. 55.

⁸¹ Uo. 95.

⁸² Uo. 257.

István behozott, hogy ez lesz a sorsa Szegednek, méltóztassék megolvasni a munkáját, 10–12 lap van ott, mely Szegedre vonatkozik, ott meg van jövendő a veszély.”⁸³

A magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben című törvény (1879. évi 18. tv.) vitájában is Széchenyi lett az egyik óva intő érv. 1879. május 2-án, a 114. ülésen Papp György képviselő elítélte az erőszakos magyarosító politikát a románokkal kapcsolatban, nehogy megismétlődjenek az 1848-as, 1849-es események. Kossuthot nem kell követni. *„Széchenyi volt őt kénytelen a következőleg moderálni: »Ne kényszerítsük őket tüzzel-vassal, hanem vegyük be őket alkotmányunk sánczaiba, hogy ők is bevegyenek minket, azaz nyelveinket».”⁸⁴*

Nagy vihart kavart *„A magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről”* szóló törvény (1879. évi 50. tv.) vitája is. 1879. november 4-én, a 159. ülésen Simonyi Ernő figyelmeztetett, hogy maga Kossuth Lajos is el fogja veszteni azt. Volt már egy korábbi ilyen tárgyú javaslat, Horváth Boldizsár igazságügy-miniszteré 1868-ban, de azt elvetették. Akkor *„ismételve hivatkozás történt Széchenyi mondására, még az apagyilkosnak is meg kellene kegyelmezni, ha magyar ember, mert kevesen vagyunk s minthogy azon törvényjavaslatnak szintén azon tendenciája volt, hogy Kossuth Lajost és családját és a külföldre menekülteket száműzze, megszüntesse köztük és Magyarország közt az állampolgári kapcsolatot, a törvényjavaslat csúfosan visszavetett...”*⁸⁵ A képviselő hiába javasolta, hogy a törvény rendelkezése az emigránsokra, *„a politikai okoknál fogva kivándoroltakra”* ne terjedjen ki. Ezt nem fogadták el. A törvényt viszont Jókai Mór is megszavazta, erre a tényre még az 1881. január 22-i 335. ülésen is, amikor felszólalt a költségvetés védelmében, Németh Albert képviselő figyelmeztette: *„Rászavazott, hogy számkivetett maradjon!”*⁸⁶

1879. november 10-én, a 163. ülésen, a kormánypárti Bauszern Guidó Bosznia-Hercegovina okkupációját a Monarchia *„vele született keleti missiójának”* tekintette. Fennkölt, jézusi szavakkal támogatta a folytatást: *„Azért, uraim, adjuk meg Magyarországnak a mi Magyarországé, de adjuk meg a monarchiának is, a mi monarchiáé!”* Eközben utalt az elkészülő Széchenyi-szoborra is: *„Csak így szolgálunk valóban hazánknak és nemzetünknek és csak így követjük azon nagy halott jelszavát, a kit Magyarország a legnagyobb fiának nevez és a kinek emléksobrát Budapest legdíszesebb terén, ebben a napokban fogják ünnepélyesen leleplezni, csak így követjük, mondom, Széchenyi István jelszavát: »Magyarországnak csak a habsburgi monarchiában van jövője, kívül nincsen!»”*⁸⁷ Az országgyűlési naplóból megtudjuk, hogy 1880. május 23-án, vasárnap tartották a Széchenyi-szobor leleplezését. Adta hírül a 263. ülésen Péchy Tamás elnök, 1880. május 19-én.⁸⁸

⁸³ Uo. 277.

⁸⁴ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Ötödik kötet. Pest 1879. 333.

⁸⁵ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Hetedik kötet. Pest 1879. 375., 376.

⁸⁶ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenhatodik kötet. Pest 1881. 262.

⁸⁷ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Nyolcadik kötet. Pest 1879. 54.

⁸⁸ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenharmadik kötet. Pest 1880. 230.

Irányi Dániel ellenzéki képviselő a polgári házasság törvényjavaslatát hiányolta a kormánytól. (Majd csak 1894-ben lesz erről szóló törvény.) 1880. április 16-án, a 243. ülésen, az újítások kérését panaszolta. A „*Hitel s a Stádium*» című könyvekben lefektetett eszmék nálunk is csak évek során érlelődtek meg, de Wilberforce, Canning, Cobden, Széchenyi, midőn eszméikkel, újításaikkal felléptek, egy ellenséges többséggel állottak szemben, balitéletekkel, melyeket elosztatni, elfogultsággal, melyet felvilágosítani kellett...”⁸⁹

1880. április 19-én, a 263. országos ülésen a helyiérdekű vasutakról, a vasútkoncepcióban György Endre közlekedési bizottsági előadó egy Széchenyihez mérhető ember tehetségét hiányolta. „*Bátor vagyok figyelmeztetni a tisztelt házat, hogy igenis Magyarországnak is volt egy nagy embere, ki képes volt meghatározni legalább a főbb vasúti vonalak irányát, a mint az az 1836: XXV. törvényczikkben foglalva van és ha Magyarországnak volna a vidéki vasutakra nézve egy Széchenyi Istvánja, akkor tán lehetne ily módon előre megállapítani a vidéki vasutak irányát.*”⁹⁰

1880. június 14-én, a 283. ülésen, Mocsáry Lajos képviselő a népszámlálásról szóló törvényjavaslatban az anyanyelvre vonatkozó kérdést – Mi az anyanyelve? – kifogásolta a tervezett számlálólapon. Nem ad jó választ sok esetben. „*Ha ezt a kérdést tették volna fel boldogult Széchenyi Istvánnak, Batthyány Lajosnak, azok alig soroztattak volna a magyarok közé, mert anyanyelvök nem volt a magyar.*”⁹¹

1881. január 22-én, a 335. ülésen, mint korábban említettem, Jókai Mór, amikor védte a benyújtott költségvetést. Kossuth pénzügyi politikájával példálózott, aki akkor sokkal nehezebb helyzetben kellett, hogy összeállítsa a költségvetést. De utalt a Kossuth-kultusz árnyoldalaira is. Arra az utalásra, hogy miért nem látogatná meg az idős politikust, ha Olaszországban járna, azzal válaszolt: „*akik ő hozzá kijárnak, nem azért mennek oda, hogy vigyenek valamit hozzá, hanem mindegyik akar hozni valamit. Ki-ki az ő nagy nevének nyibusából egy darabot, mely saját érdemeit észrevehetőbbé tegye.*” Ezt egyfajta politikai „*kossuthoskodás*”-nak is tekinthetjük: Jókai példákat is ad rá: „*az egyik hoz a hírlapjához reklámot, a másik a képviselőválasztáshoz beajánlást, a harmadik üzletéhez boltcímert...*”⁹²

1881. március 1-én, a 364. ülésen a fővárosi rendőrségről szóló törvény (1881. évi 21. tv.) vitájában úgy került szóba Széchenyi, hogy Döblingben ő is egy volt bécsi piaci rendőrt tartott magánál az ebédjénél, hogy ellenőrizze az ételek minőségét, romlottak-e vagy nem?⁹³

⁸⁹ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenkettedik kötet. Pest 1880. 132.

⁹⁰ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenharmadik kötet. Pest 1880. 245.

⁹¹ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizennegyedik kötet. Pest 1880. 266.

⁹² Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenhatodik kötet. Pest 1881. 263.

⁹³ Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenhetedik kötet. Pest 1881. 316.

Az **1881–1884. évi országgyűlés** során az 1882. január 19-én tartott 41. ülésen a költségvetés vitájában Jókai felidézte újra Széchenyit. Az 1875-ös költségvetési vita kapcsán *„Jókai Mór t. képviselő úr is és idézé Széchenyi István azon mondását: »Adok egy jó tanácsot: Ne költsön senki többet, mint a mennyit bevesz.« Sajnálta, hogy ezen mondás nincs a képviselőház kapuja fölé felírva.»*⁹⁴

1882. március 6-án, a 72. ülésen Herman Ottó élesen ellenezte a szerencsejátékok létét a lóversenyeken. Mert *„... ezek egyik neme, a közönségesen rendezett hajsza-lóverseny, elfajult.”* *„Én a lóversenyek támogatását óhajtom, de csak észszerű alapon, úgy, hogy a lóverseny ne legyen hazárdjáték, hanem legyen az, a minek Széchenyi tenni akarta: a lónevelés előrehaladásának próbatétele, az anyag folytonos javítása és nemesítése.”*⁹⁵

1884. május 2-án, a 353. ülésen a felépítendő új Országház költségeiről szólt a képviselőházi vita. Dobránszky Péter Széchenyi magatartását tartotta követendőnek, amikor a leendő Akadémiára felajánlotta egész évi jövedelmét. *„A nagy Széchenyi nem ily példát adott nekünk. Az ő idejében pedig Magyarország hátrább volt mint ma... Vannak nemzeti célok és eszmények, amelyek megvalósításánál kufárkodni, krajczárok felett czivakodni nem szabad, nem méltó a nemzethez... midőn az alkotmány és törvény cultura kér templomot, házat, oly házat, mely méltó legyen ezen nemzet ezredéves dicső történetéhez s mely oly fenségesen szép és nagyszerű legyen mint e nemzet reménye és joga a jövőre.”*⁹⁶

Dobránszky Péter szavai máig is érvényes tanácsokat sugallnak számunkra. Összegzőként azt jól bemutattuk, hogy a gróf személyisége – halála után is – folyamatosan élt a 19. századi országgyűlési vitákban. Szinte alig volt olyan fontos kérdés, amelyben – a kormány vagy az ellenzék részéről – ne említették volna meg őt, mondásait, példázatait követendő mintaként. Mindezek összegyűjtése, rendszerezése az egyre bővülő Széchenyi-kutatás anyagához mindenképpen új adatokkal járul hozzá, ami e tanulmány legfőbb célja és mozgatórugója volt.

Mindazonáltal meg is erősíti azt a megállapítást, hogy adott helyzetekben Gróf Széchenyi István emberi, politikai nagysága egységbe tudta kovácsolni a megosztott magyar országgyűlést.

⁹⁴ Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkesztette: P. Szathmáry Károly. Második kötet. Pest 1882. 130.

⁹⁵ Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkesztette: P. Szathmáry Károly. Negyedik kötet. Pest 1882. 62.

⁹⁶ Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkesztette: P. Szathmáry Károly. Tizenhetedik kötet. Pest 1884. 104.

Források

- Az 1861. év Ápril 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának Naplója. Szerkeszti: Hajnik Károly. Első kötet. Pest 1861.
- Az 1861. év Ápril 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának Naplója. Szerkeszti: Hajnik Károly. Második kötet. Pest 1861.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Első kötet. Pest 1866.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Harmadik kötet. Pest 1867.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Negyedik kötet. Pest 1867.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Ötödik kötet. Pest 1868.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Hatodik kötet. Pest 1868.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Főrendi Házának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Pest 1869.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Hetedik kötet. Pest 1868.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Kilencedik kötet. Pest 1868.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Tizenegyedik kötet. Pest 1868.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Első kötet. Pest 1869.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Második kötet. Pest 1869.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Greguss Ákos. Harmadik kötet. Pest 1869.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Hetedik kötet. Pest 1870.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Kilencedik kötet. Pest 1870.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizedik kötet. Pest 1869.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenkettedik kötet. Pest 1871.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenegyedik kötet. Pest 1871.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenhetedik kötet. Pest 1871.
- Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizennyolcadik kötet. Pest 1871.

- Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Huszonegyedik kötet. Pest 1872.
- Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Huszonegyedik kötet. Pest 1872.
- Az 1872. évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés. Képviselőházi Napló. Első kötet. 1872.
- Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Harmadik kötet. Buda 1873.
- Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Negyedik kötet. Buda 1873.
- Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Hatodik kötet. Buda 1873.
- Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenegyedik kötet. Buda 1874.
- Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenkettedik kötet. Buda 1874.
- Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenharmadik kötet. Buda 1874.
- Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Első kötet. Budapest 1876.
- Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenegyedik kötet. Budapest 1877.
- Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenkettedik kötet. Budapest 1877.
- Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenharmadik kötet. Budapest 1877.
- Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenötödik kötet. Budapest 1878.
- Az 1875-ik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: Nagy Iván. Tizenhetedik kötet. Budapest 1878.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Első kötet. Pest 1878.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Második kötet. Pest 1879.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Harmadik kötet. Pest 1879.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Negyedik kötet. Pest 1879.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Ötödik kötet. Pest 1879.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Hetedik kötet. Pest 1879.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Nyolcadik kötet. Pest 1879.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenkettedik kötet. Pest 1880.

- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenharmadik kötet. Pest 1880.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizennegyedik kötet. Pest 1880.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenhatodik kötet. Pest 1881.
- Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Tizenhetedik kötet. Pest 1881.
- Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkesztette: P. Szathmáry Károly. Második kötet. Pest 1882.
- Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkesztette: P. Szathmáry Károly. Negyedik kötet. Pest 1882.
- Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerkesztette: P. Szathmáry Károly. Tizenhetedik kötet. Pest 1884.

Irodalom

- Diószegi Szabó Pál: *„Az egész országnak szive megdöbben”* A szegedi árvíz híre a Képviselőházban. Szeged. A város folyóirata. (31. évf. 3. sz.) 2019. 23–35.
- Dobszay Tamás–Estók János–Salamon Konrád–Szerencsés Károly–Tombor László: *Tisztelt Ház! A magyar országgyűlések története 1848–1998.* Budapest 1998.